

การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่อง
ปฏิสนธิวิญญานในพระพุทธศาสนาเถรวาท

**An Analytical Study of Rebirth Consciousness
in the View of the Theravāda Buddhism**

ชินวัชร นิลเนตร

Chinawatchara NILNATR

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา

Faculty of Humanities and Social Sciences,
Nakhon Ratchasima Rajabhat University, Thailand

ตอบรับบทความ (Received) : 4 พ.ย. 2563

รับบทความตีพิมพ์ (Accepted) : 30 ธ.ค. 2563

เริ่มแก้ไขบทความ (Revised) : 17 ธ.ค. 2563

เผยแพร่ออนไลน์ (Available Online) : 28 ม.ค. 2564

การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่อง ปฏิสนธิวิญญาณในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ชินวัชร นิลเนตร

บทคัดย่อ

บทความเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ 1. เพื่อศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับปฏิสนธิวิญญาณในพระพุทธศาสนาเถรวาท 2. เพื่อศึกษาปฏิสนธิวิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติ 3. เพื่อวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของปฏิสนธิวิญญาณกับเบญจขันธ์ ไตรลักษณ์ และปฏิจสุมุขบาท โดยใช้วิธีการวิจัยด้านเอกสารโดยการศึกษา สืบค้น รวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อнуฎีกา โยชนา และหนังสือวิชาการตลอดถึงงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ผลการวิจัยพบว่า ปฏิสนธิวิญญาณคือ ปฏิสนธิจิต เป็นปฐมจิตและเป็นวิญญาณทำหน้าที่รู้แจ้งอารมณ์ 6 ประการ คือ (1) จักขุวิญญาณ (2) โสตวิญาณ (3) ชานวิญาณ (4) ชิวหาวิญาณ (5) กายวิญาณ (6) มโนวิญาณ เป็นองค์ประกอบสำคัญอันจะทำให้ชีวิต คือ ชันธ์ 5 เจริญเติบโตได้อย่างสมบูรณ์ มีหน้าที่หลัก 8 อย่าง คือ (1) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางมโนทวาร เรียกว่า มโนวิญาณ (2) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางตา เรียกว่า

จักขุวิญญาณ (3) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางหู เรียกว่า
โสตวิญญาณ (4) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก เรียกว่า
ฆานวิญญาณ (5) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น เรียกว่า
ชีวหาวิญญาณ (6) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย เรียกว่า
กายวิญญาณ (7) ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพเก่า เรียกว่า จุติจิต และ
(8) ทำหน้าที่เกิดในภพใหม่ เรียกว่า ปฏิสนธิจิต ซึ่งกระบวนการ
ดังกล่าวนี้เป็นปรากฏการณ์แบบข้ามภพข้ามชาติตามกระบวนการ
ปฏิจัสสมุปบาท และอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ การเกิดขึ้น ตั้งอยู่
และดับไป เป็นวัฏจักร ดุจวงล้อจนกว่าจะบรรลुพระนิพพานอันเป็นการ
ตัดวงล้อแห่งปฏิจัสสมุปบาทอย่างสิ้นเชิง ดังนั้น การเกิดใหม่จะมีขึ้น
ไม่ได้เพราะวงจรแห่งสังสารวัฏถูกตัดขาด และในพระพุทธศาสนา
เถรวาทนั้นไม่มีการรอคอยการเกิดใหม่ พระพุทธศาสนาเถรวาทจึงให้
ความสำคัญกับเรื่องของจิตเป็นสำคัญ เมื่อจุติจิตดับ ปฏิสนธิจิตจะ
เกิดขึ้นทันที สัตว์ที่ตายไปแล้วจะต้องมีภพภูมิรองรับและเกิดในทันที
จนกว่าวงล้อแห่งปฏิจัสสมุปบาทจะถูกตัดขาดอย่างสิ้นเชิง

คำสำคัญ : ปฏิสนธิจิต ปฏิสนธิวิญญาณ พระพุทธศาสนาเถรวาท

An Analytical Study of Rebirth Consciousness in the View of the Theravāda Buddhism

Chinawatchara NILNATR

Abstract

The objectives of this article are threefold as follows: 1) to study the concept of Rebirth Consciousness in Theravāda Buddhism, 2) to study the Rebirth Consciousness in the cross-worlds perspective, and 3) to analyze the relationship among the Rebirth Consciousness with the Five Aggregates, the Three Characteristics and the Dependent Origination (Paṭicca-samup-pāda). This study employed the documentary research method. The results indicated that the Rebirth Consciousness in Theravāda Buddhism was the primary mind and the spirit that served to enlighten the six emotions, including (1) eye-consciousness, (2) ear-consciousness, (3) nose-consciousness, (4) tongue-consciousness, (5) body-consciousness, and (6) mind-consciousness. It was an important element that made life- the Five

Aggregates, grow completely. They have eight main functions, that are, (1) functioning to perceive or to enlighten an emotional conscience or mind consciousness, called *Mano-viññāṇa*, (2) eye consciousness, called *Cakṣu-viññāṇa*, (3) ear consciousness, called *Sota-viññāṇa*, (4) nose consciousness, called *Ghāna-viññāṇa*, (5) tongue consciousness, called *Jivhā-viññāṇa*, (6) body-consciousness, called *Kāya-viññāṇa*, (7) functioning to move from the old world or death-consciousness, called *Cuticitta*, and (8) functioning to be born in a new world, called *Paṭisandhicita*. These processes were evident in cross-worlds phenomenon in accordance with the Dependent Origination and they were under the rules of the Three Characteristics (*Ti-lakkhana*); impermanence (*Aniccatā*), state of suffering (*Dukkhatā*), and soullessness (*Anattatā*). Life was cycled like a wheel until the Nirvana was attained where the wheel of rejection was completely cut off.

Keywords : *Paṭisandhiviññāṇa*, *Paṭisandhicita*,
Theravāda Buddhism

1. บทนำ

ชีวิต ในทัศนะของพระพุทธศาสนา คือ กระบวนการของกาย และวิญญาณ หรือส่วนที่เป็นรูปธรรมกับนามธรรม ส่วนที่เป็นรูปคือ ร่างกายและส่วนที่เป็นนามคือวิญญาณ เมื่อทั้งสองส่วนนี้ประกอบกันแล้ว ชีวิตมนุษย์จึงสมบูรณ์และดำเนินไปได้ ทั้งสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิตทั้งหมดรวมกันเรียกว่า สังขาร หมายถึงสิ่งประกอบกันขึ้นหรือสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง แตกต่างกันไปเพียงว่า ถ้าสังขารใดมีใจครองเรียกว่า อูปาทินนสังขาร (มนุษย์และสัตว์) แต่ถ้าสังขารใดไม่มีใจครอง เรียกว่า อนูปาทินนสังขาร (วัตถุหรือสสาร)¹ สังขารหรือวัตถุสิ่งใดที่มีอยู่ในลักษณะสิ่งมีชีวิตวิญญาณ (ความรู้สึกลึก) หมายถึงถึงสัตว์ทั้งหมดที่อยู่ในโลกนี้และอยู่ในโลกอื่นหรือมิติอื่นเรียกว่า สิ่งมีชีวิต สิ่งมีชีวิตไม่ว่าจะเป็นประเภทใดก็ตามล้วนอยู่ภายใต้ลักษณะ 3 อย่างหรือเรียกว่า กฎแห่งไตรลักษณ์² ในทัศนะของพระพุทธศาสนาที่มีต่อมุมมองชีวิต เป็นไปตามสภาวะที่เป็นจริงและความมีอยู่จริงตามกฎแห่งธรรมชาติ การให้ความหมายของชีวิตจึงมีหลายทัศนะ เช่น ชีวิต คือธรรมชาติรูปแบบหนึ่งที่เป็นไปตามกฎของธรรมชาติ คือ มีเกิดขึ้น (อุปะ) ตั้งอยู่ (ฐิติ) และดับสลาย (ภังคะ) หรือเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ คือ อนิจจตา (Impermanence) ความไม่เที่ยง ความไม่คงที่ ความไม่คงตัว ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วมีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ทุกขตา (Conflict) ความเป็นทุกข์ คือ เป็นสิ่งที่สืบเนื่องจากความไม่เที่ยง กล่าวคือ เมื่อความ

¹ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. อ้างคำว่า “สังขาร.”

² พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์), *พุทธธรรม* (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย 2555), 62-65.

ไม่มั่นคง ไม่คงที่ย่อมก่อให้เกิดความทุกข์ ทุกข์เพราะความเปลี่ยนแปลง เช่น ทุกข์เพราะร่างกายที่ไม่สบาย ความเจ็บไข้ได้ป่วย เป็นต้น ย่อมเกิดจากความไม่เที่ยงทั้งสิ้น อนัตตา (Soullessness หรือ Non-Self) ความเป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนแท้จริง หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ การที่เราไม่สามารถควบคุมได้ ให้เป็นไปในอำนาจของเราไม่ได้ จึงเรียกว่าไม่มีตัวตน ลักษณะทั้ง 3 อย่างนี้ประจำอยู่ในสิ่งมีชีวิตทุกชีวิต และสิ่งมีชีวิตทุกชีวิตต้องตกอยู่ภายใต้กระแสที่ประกอบด้วยปัจจัยต่าง ๆ อันสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันเกิดดับสืบต่อเนื่องกันตลอดเวลาไม่ขาดสาย จึงเป็นภาวะที่ไม่เที่ยง เมื่อเกิดดับไม่คงที่และเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่อาศัย ก็ย่อมมีความบีบคั้น กดดัน ชัดแย้ง และแสดงถึงความบกพร่องไม่สมบูรณ์อยู่ในตัว และเมื่อทุกส่วนเป็นไปในรูปกระแสที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลาขึ้นต่อเหตุปัจจัยเช่นนี้ย่อมไม่เป็นตัวของตัวเอง มีตัวตนแท้จริงไม่ได้ ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ๆ ที่จะบังคับให้เป็นไปตามที่ตนปรารถนา

ดังนั้น การที่จะเข้าใจ หรือมีมุมมองต่อชีวิตของมนุษย์จึงจำเป็นต้องมองย้อนกลับไปถึงต้นกำเนิดของชีวิต หรืออาจจะเรียกว่าปฐมจิต คือ วิญญาณแรกของมนุษย์นั้นคืออะไร เกิดขึ้นเมื่อไร และมีกระบวนการที่ทำให้เกิดขึ้นได้อย่างไร จึงเป็นเรื่องที่ควรศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เพื่อให้ทราบถึงกระบวนการของปฏิสนธิวิญญาณ หรืออาจจะเรียกว่ากระบวนการของชีวิตมนุษย์หรือกระบวนการทำให้เกิดสังสารวัฏ ที่ส่งผลต่อภพชาติ แบบสืบเนื่องและข้ามภพชาติ ซึ่งถ้ามีการศึกษาค้นคว้าจนเกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งแล้วจะเป็นคำตอบอย่างหนึ่งที่ทำให้คนในสังคมหมดความสับสนในชีวิตและพร้อมที่จะบริหารจัดการกระบวนการทางวิญญาณของตนเองได้อย่างถูกต้อง เพื่อความเข้าถึง

ภพภูมิที่ดีและเข้าถึงความเป็นผู้หมดสิ้นกิเลสในที่สุด ซึ่งผู้วิจัยได้ทำการวิจัยโดยใช้วิธีการวิจัยด้านเอกสารโดยการศึกษา สืบค้น รวบรวมข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา และหนังสือวิชาการตลอดถึงงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2. กระบวนการเกิดของมนุษย์

มนุษย์ ตามมติทางพระพุทธศาสนาเป็นกระบวนการทางกายและวิญญาณ ซึ่งเกิดขึ้นและดำเนินไปตามเหตุและปัจจัย เปรียบด้วยไฟติดเพราะอาศัยเงื่อนไข คือ ออกซิเจน และคาร์บอนไดออกไซด์ จึงจะเกิดเป็นไฟได้ ถ้าขาดเงื่อนไขสนับสนุนไฟก็ไม่สามารถเกิดไฟได้ เหมือนชีวิตต้องอาศัยส่วนประกอบ หรือเหตุปัจจัยชีวิตจึงเกิดขึ้นและดำเนินไปได้ แต่ถ้าขาดส่วนประกอบที่จะทำให้เกิดชีวิตแล้ว ชีวิตก็ดับลง ดังนั้นชีวิตจึงมีส่วนประกอบต่างๆ และทำงานเป็นกระบวนการ ในทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงลักษณะการกำเนิดของชีวิตมนุษย์และสัตว์ไว้ว่ามีอยู่ 4 ลักษณะ เรียกว่า โยนิ ดังปรากฏในพระไตรปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก³ ว่า กำเนิด 4 ชนิด คือ

1. อณฑชะ (การเกิดในไข่) คือ เหล่าสัตว์ผู้เจาะทำลายเปลือกไข่แล้วเกิด
2. ชลาพุชะ (การเกิดในครรภ์) คือ เหล่าสัตว์ผู้เกิดในครรภ์
3. สังเสทชะ (การเกิดในถ้ำไคลหรือที่ขึ้นแฉะ) คือ เหล่าสัตว์ผู้เกิดในปลาเน่า ซากศพเน่า ขนมบูด น้ำครำ หรือถ้ำไคล
4. โอปปาทิกะ (การเกิดผุดขึ้น) คือ เทวดา สัตว์นรก มนุษย์บางจำพวก และเปรตบางจำพวก

³ ม.ม. 12/152/151 (ไทย.มจร); ที.ปา. 11/36/293 (ไทย.มจร)

จากพุทธพจน์ดังกล่าวสรุปได้ว่า สัตว์ประเภทอันทขณะนั้น ได้แก่ จำพวกที่เกิดจากไข่ก่อนแล้วและฟักออกมาเป็นตัว เช่น ปลา เบ็ด ไก่ นก เป็นต้น โดยทั่วไป ได้แก่ สัตว์ปีก สัตว์เลื้อยคลาน สัตว์ครึ่งบก ครึ่งน้ำ เป็นต้น สัตว์ประเภทชลาพุชะ ได้แก่จำพวกที่เกิดในครรภ์แล้ว คลอดออกมาเป็นตัว เช่น มนุษย์ และดิรัจฉานบางจำพวกโดยมาก เป็นสัตว์เลี้ยงลูกด้วยนมมีช้าง ม้า วัว ควาย เป็นต้น สัตว์ประเภทสังเสทชะ ได้แก่จำพวกที่เกิดในสิ่งสกปรก ที่ชื้นแฉะ สิ่งเน่าเปื่อย เช่น หนอน แมลงบางชนิด และเชื้อโรค เป็นต้น และสัตว์ประเภทโอปปาติกะ ได้แก่จำพวกที่เกิดผุดขึ้นแล้วเติบโตเลยด้วยอำนาจแห่งกรรม เช่น เทวดา และสัตว์นรก เป็นต้น ดังนั้น แม้ว่าจะมีการศึกษาและทำความเข้าใจเกี่ยวกับโลกและสิ่งมีชีวิตมาทุกยุคทุกสมัยคำตอบเกี่ยวกับที่มาของโลก และชีวิตล้วนมีคำตอบหรือทัศนคติแตกต่างกันไปตามความเชื่อของลัทธิ และทัศนะส่วนตัว ซึ่งในประเด็นนี้ในทางพระพุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับโลกที่เรียกว่า มนุษย์ ซึ่งประกอบไปด้วยกายและจิตใจ อันเปรียบเสมือนเป็นโลกภายในเท่านั้น โดยได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมภายนอกหรือโลกภายนอกเป็นลำดับรองลงมา ดังพุทธพจน์ว่า “อนึ่งเราบัญญัติโลก ความเกิดแห่งโลก ความดับแห่งโลก และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลก ในร่างกายที่มีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญา มีใจนี้เอง”⁴ ซึ่งข้อความนี้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า โลกในที่นี้หมายถึงเอาชีวิตของมนุษย์นั่นเอง และในบทความนี้ผู้วิจัยจะได้นำเสนอกระบวนการเกิดของมนุษย์เพื่อความเข้าใจในการเกิดเป็นมนุษย์ต่อไป

⁴ อจ.จตุกก. 21/45/74 (ไทย.มจร)

2.1 กระบวนการเกิดปฏิสนธิวิญญาณหรือคันธัพพะ

มนุษย์เป็นสัตว์กำเนิดในจำพวกชลาพุชะ คือ เกิดจากกรรมมารดา และคลอดออกมาเป็นตัว ตามทัศนะของพระพุทธศาสนาได้อธิบายการปฏิสนธิและพัฒนาการไว้ว่า เป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยมีความพร้อมด้วยองค์ประกอบในการกำเนิดไว้ 3 องค์ประกอบ ดังพุทธพจน์ในมหาตัตถสาลังขยสูตร ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เพราะปัจจัย 3 ประการประชุมพร้อมกันการถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้ ในสัตว์โลกนี้ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน แต่มารดายังไม่มีระดู และคันธัพพะยังไม่ปรากฏ การถือกำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้ ในสัตว์โลกนี้มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู แต่คันธัพพะยังไม่ปรากฏ การถือกำเนิดในครรภ์ก็ยังมีไม่ได้ แต่เมื่อใด มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และคันธัพพะก็ปรากฏ เมื่อนั้นเพราะปัจจัย 3 ประการประชุมพร้อมกันอย่างนี้ การถือกำเนิดในครรภ์จึงมีได้⁵

จากพุทธพจน์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า การตั้งครรภ์ หรือจะเรียกว่า การเกิดของมนุษย์นั้นจะเกิดได้ต้องอาศัยองค์ประกอบ 3 ประการ คือ บิดามารดาที่มีความสัมพันธ์ทางเพศกัน มารดาอยู่ในสภาพที่จะให้กำเนิดได้ และมีสิ่งที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า คันธัพพะ เข้าไปอยู่ในไข่ของมารดาที่ได้รับเชื้อจากบิดาแล้ว องค์ประกอบทั้งสามนี้ต้องประจวบพร้อมในเวลาเดียวกัน กล่าวคือขณะที่มารดาบิดามีเพศสัมพันธ์กันนั้นเชื้ออสุจิกับไข่ได้ผสมกัน ช่วงเวลาที่สองสิ่งนี้ประจวบกันเข้าได้มี

⁵ ม.ม. 12/408/444-445 (ไทย.มจร)

คันธ์พะเข้ามาผสมอีกทางหนึ่ง ครบอย่างนี้การตั้งกรรมจึงจะเกิดได้ ซึ่งสิ่งที่เรียกว่าคันธ์พะนั้นได้แก่ สัตว์ที่มาปรากฏในกรรม สัตว์ดังกล่าว หมายถึงปฏิสนธิวิญญาณที่สืบเนื่องมาจากจิตวิญญาณของสัตว์ที่ถึงแก่กรรมคือสัตว์ผู้ไปเกิด ซึ่งตอนนั้นถือได้ว่าอยู่ในภพก่อน วิญญาณหรือจิตสุดท้ายจะมุ่งหน้ามาสู่กำเนิดโดยมีคตินิมิต เป็นตัวนำ และวิญญาณที่มาปฏิสนธินั้นมีความแตกต่างกันดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า

สัตว์บางชนิดในโลกนี้ ไม่รู้สึกตัวขณะก้าวลงสู่กรรม
ของมารดา ไม่รู้สึกตัวขณะอยู่ในครรภ์ของมารดา (และ)
ไม่รู้สึกตัวขณะคลอดจากครรภ์ของมารดา นี่เป็นการก้าว
ลงสู่กรรมประการที่ 1 สัตว์บางชนิดในโลกนี้ รู้สึกตัวขณะ
ก้าวลงสู่กรรมของมารดา แต่ไม่รู้สึกตัวขณะอยู่ในครรภ์
ของมารดา ไม่รู้สึกตัวขณะคลอดจากครรภ์ของมารดา
นี่เป็นการก้าวลงสู่กรรมประการที่ 2 สัตว์บางชนิดใน
โลกนี้ รู้สึกตัวขณะก้าวลงสู่กรรมของมารดา รู้สึกตัวขณะ
อยู่ในครรภ์ของมารดา แต่ไม่รู้สึกตัวขณะคลอดจากครรภ์
ของมารดา นี่เป็นการก้าวลงสู่กรรมประการที่ 3 สัตว์บาง
ชนิดในโลกนี้ รู้สึกตัวขณะก้าวลงสู่กรรมของมารดา รู้สึกตัว
ขณะอยู่ในครรภ์ของมารดา (และ) รู้สึกตัวขณะคลอดจาก
ครรภ์ของมารดา นี่เป็นการก้าวลงสู่กรรมประการที่ 4⁶

ส่วนการสืบต่อของจิตที่มาเกิดในกรรมมีพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในมหา
นิทานสูตร อย่างชัดเจนว่า

⁶ ที.ปา. 11/312/294 (ไทย.มจร)

อานนท์ ข้อที่เรากล่าวเช่นนี้ว่า เพราะวิญญูณเป็น ปัจจัย นามรูปจึงมี เธอพึงทราบเหตุผลที่วิญญูณเป็น ปัจจัยนามรูปจึงมีดังต่อไปนี้ ก็ถ้าวิญญูณจักไม่หยั่งลงใน ท้องมารดา นามรูปจะก่อตัวขึ้นในท้องมารดาได้หรือ ท่าน พระอานนท์ทูลตอบว่า ไม่ได้เลยพระพุทธเจ้าข้า พระผู้มี พระภาคตรัสถามว่า ก็ถ้าวิญญูณหยั่งลงในท้องมารดา แล้วล่องเลยไปนามรูปจักบังเกิดขึ้นเพื่อความเป็นอย่างนี้ได้ หรือ ท่านพระอานนท์ทูลตอบว่า ไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ก็ถ้าวิญญูณเด็กชายหรือ เด็กหญิงผู้เยาว์วัยจักขาดความสืบต่อ นามรูปจักเจริญ งอกงามไปบุญลย์ได้หรือ ท่านพระอานนท์ทูลตอบว่า ไม่ได้เลย พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อานนท์ เพราะเหตุนั้น เหตุ ต้นเหตุ เหตุเกิดและปัจจัยแห่ง นามรูปก็คือวิญญูณนั่นเอง⁷

ในพระสูตรนี้พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) อธิบาย ไว้ว่า วิญญูณที่ดับในชาติก่อน เรียกว่า จุตติวิญญูณ ส่วนวิญญูณ ที่เกิดในภพใหม่เรียกว่า ปฏิสนธิวิญญูณ เมื่อจุตติวิญญูณจะดับลง ในชาติก่อน ได้ส่งผลบุญหรือบาปออกไปเป็นปัจจัยให้เกิดการปฏิสนธิ ในชาติใหม่ แต่ปฏิสนธิวิญญูณก็ไม่แตกต่างจากจุตติวิญญูณโดย สิ้นเชิง ทั้งนี้เพราะผลบุญหรือบาปที่จิตวิญญูณส่งมาได้เป็นพลัง ผลักดันให้เกิดปฏิสนธิวิญญูณนี้ ดังนั้น ปฏิสนธิวิญญูณจึงได้รับมรดก ทุกอย่างจากจุตติวิญญูณ ผลกรรมที่ทำไว้แต่ชาติก่อนไม่ได้ดับสูญไป พร้อมกับการดับของจุตติวิญญูณ ทั้งนี้เพราะผลกรรมเหล่านั้นได้ข้าม

⁷ ที.ม. 10/115/65-66 (ไทย.มจร)

ไปสถิตอยู่ในปฏิสนธิวิญญาณที่เพิ่งเกิดใหม่⁸

2.2 กระบวนการวิวัฒนาการ

ในเรื่องการเจริญเติบโตของสัตว์ผู้เกิดในครุภพนั้น อินทกษัตริย์ เคยทูลถามพระพุทธเจ้าว่า รูปไม่ใช่ชีวะ สัตว์นี้จะมีร่างกายนี้ได้อย่างไร กระดูกและก้อนเนื้อมาจากไหน สัตว์นี้จะอยู่ในครุภพได้อย่างไร ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงตอบว่า “รูปนี้เป็นกลละก้อน จากกลละเกิดเป็น อัมพพะ จากอัมพพะเกิดเป็นเปสิ (ชิ้นเนื้อเล็ก) จากเปสิเกิดเป็นขณะ (เป็นก้อน) จากขณะเกิดเป็นปุม 5 ปุม ต่อจากนั้น ผม ขนและเล็บ จึงเกิดขึ้น มารดาของสัตว์ผู้อยู่ในครุภพนั้น บริโภคข้าวน้ำโภชนาหาร อย่างไรก็ดี สัตว์ผู้อยู่ในครุภพมารดานั้น ก็ยังอัฏภพให้เป็นไปในครุภพด้วย ข้าวน้ำโภชนาหารอย่างนั้น”⁹ และในอรรถกถาอินทกสูตร¹⁰ ได้อธิบาย ถึงลักษณะและช่วงเวลาของการเกิดกระบวนการต่าง ๆ ไว้อย่างชัดเจน เพื่อให้เห็นถึงกระบวนการดังกล่าวได้ชัดเจนขึ้น ผู้เขียนจะได้แสดงหัวข้อ ของบทพุทธพจน์ในภาษาบาลีมาประกอบด้วย ดังนี้

ลำดับนั้น เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าจะทรงแสดงแก่ ยักษ์นั้นว่า สัตว์ไม่ได้เกิดในครุภพของมารดาโดยการร่วม ครั้งเดียวเท่านั้นว่า เจริญขึ้นโดยลำดับ จึงตรัสว่า **ปรมัง กลลํ โหติ** เป็นต้น

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ก่อน** ความว่า ชื่อว่า ติสสะ

⁸ พระเมธีธรรมาภรณ์, *พุทธศาสนากับปรัชญา* (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2533), 18-19.

⁹ ส.ส. 15/235/337-338 (ไทย.มจร)

¹⁰ ส.ส.อ. 25/385-387 (ไทย.มจร)

หรือว่า ปุสสะ ย่อมไม่พร้อมไปกับปฏิสนธิวิญญานที่แรก โดยที่แท้ กลละ มีประมาณเท่าหยาดน้ำมันงาซึ่งตั้งอยู่ที่ปลายเส้นด้ายที่ทำด้วยเส้นขนสัตว์ 3 เส้น ท่านกล่าวหมายความว่า หยาดแห่งน้ำมันงา เนยใส ใสไม่ชุ่มมัว ฉนั้นใด เขาเรียกกันว่า กลละ มีสี คล้ายกัน ฉนั้น

บทว่า **จากกลละเกิดเป็นอัพพุทะ** ความว่า เมื่อกลละนั้นล่วงไป 7 วัน ก็มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ จึงชื่อว่า อัพพุทะ ชื่อว่า กลละ ก็หายไป สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่าเป็นกลละอยู่ 7 วัน ครั้นแก่ขึ้นขึ้นเปลี่ยนภวะนั้นเกิดเป็นอัพพุทะ

บทว่า **จากอัพพุทะเกิดเป็นเปสิ** ความว่า เมื่ออัพพุทะนั้นล่วงไป 7 วัน ก็เกิดเป็นเปสิ คล้ายดีบุกเหลว เปสินั้น พึงแสดงด้วยน้ำตาลเม็ดพริกไทย จริงอยู่เด็กชาวบ้านถือเอาพริกไทยสุกทำเป็นห่อไว้ที่ชายผ้า ขยำเอาแต่ส่วนที่ดีใส่ลงในกระเบื้องตากแดด เม็ดพริกไทยนั้นแห้งๆ ย่อมหลุดตกเปลือกทั้งหมด เปสิมีรูปร่างอย่างนี้ ชื่อว่า อัพพุทะก็หายไป สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า เป็นอัพพุทะอยู่ 7 วัน แก่ขึ้นขึ้น เปลี่ยนภวะนั้นเกิดเป็นเปสิ

บทว่า **จากเปสิเกิดเป็นขณะ** ความว่า เมื่อเปสินั้นล่วงไป 7 วัน ก็อันเนื้อชื่อขณะ มีลักษณะเท่าไข่ไก่เกิดขึ้น ชื่อว่า เปสิก็หายไป สมดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า เป็นเปสิอยู่ 7 วัน ครั้นแก่ขึ้นขึ้นเปลี่ยนภวะนั้น เกิดเป็นขณะ ลักษณะแห่งขณะเกิดขึ้นเพราะเหตุแห่งกรรม เหมือนไข่ไก่เกิดเป็นก้อนกลมโดยรอบ

บทว่า **จากขณะเกิดเป็นปุม 5 ปุม** ความว่า ในสัปดาห์ที่ 5 เกิดปุมขึ้น 5 แห่ง เพื่อเป็นมือและเท้า อย่างละ 2 และเป็นศิวะ 1 มีคำที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในสัปดาห์ที่ 5 ปุมตั้งขึ้น 5 แห่งตามกรรม ดังนี้ ต่อแต่นี้ไปทรงย่อพระเทศนาผ่านสัปดาห์ที่ 6 ที่ 7 เป็นต้น เมื่อจะทรงแสดงเอาเวลาที่ผ่านไป 42 สัปดาห์ จึงตรัสว่า ผมเป็นต้น

ในบทเหล่านั้น บทว่า **ต่อจากนั้นผม ขนและเล็บ จึงเกิดขึ้น** ความว่า ผม เป็นต้นเหล่านี้ ย่อมเกิดใน 42 สัปดาห์

บทว่า **สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดานั้นก็ยังอัฏภาพให้ เป็นไปในครรภ์ ด้วยขำน้ำโภชนาหารอย่างนั้น** ความว่า จริงอยู่ สายสะดือตั้งขึ้นจากสะดือของเด็กนั้น ติดเป็นอันเดียวกับแผ่นท้องของมารดา สายสะดือนั้นเป็นรูเหมือน ก้านบัว รสอาหารแล่นไปตามสายสะดือนั้น ดังรูปซึ่งมี อาหารเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้น เด็กนั้นย่อมเป็นอยู่ 10 เดือน ด้วยประการฉะนี้

บทว่า **คนอยู่ในท้องมารดา** ความว่า คนอยู่ในท้องมารดา คืออยู่ภายในท้อง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงว่า ดูก่อนยักษ์ สัตว์นี้เจริญขึ้นในท้องของมารดาโดยลำดับ ไม่ใช่เกิดโดยการรวมครั้งเดียว

ดังนั้น สรุปได้ว่า ลำดับการเกิดของมนุษย์ในครรภ์มารดานั้น แบ่งเป็นระยะ ๆ ช่วงละสัปดาห์หรือช่วงละเจ็ดวัน ลำดับแรกสุด คือ

เป็นกลละก่อน คำว่า กลละ นี้ในความหมายทั่วไปได้แก่พวกเมือกพวกโคลน เช่นว่าเหยียบลงไปใ้ในโคลนหรือในที่เลอะ แต่ในที่นี้ กลละ เป็นศัพท์ซึ่งมีความเกี่ยวกับชีวิต หมายถึงเป็นเมือกใสหรือหยาดน้ำใส ไม่ใช่ชั้นอย่างโคลนตม เป็นหยดที่เล็กมาก เล็กจนกระทั่งในสมัยนั้นอุปมาว่า หยาดใสของกลละนี้มีขนาดเล็กมากเหมือนอย่างเอาขนจามรีเส้นหนึ่งมาจุ่มน้ำมันงาแล้วสลัดเจ็ดครั้ง แม้จะสลัดเจ็ดครั้งแล้วมันก็ยังเหลือติดอยู่นิดหนึ่งซึ่งมีขนาดเล็กมาก ขนาดนี้จึงนับเป็นขนาดของกลละ ซึ่งหมายถึงชีวิตในฝ่ายรูปธรรมเมื่อเริ่มกำหนดในเจ็ดวันแรก

ในช่วงเจ็ดวันแรก เป็นกลละอย่างนี้ ต่อจากกลละนี้ไปในสัปดาห์ที่ 2 เป็น อัพพุทะ ซึ่งเป็นเมือกกลละ คือ เป็นน้ำมันชั้น หรือเมือกชั้น ต่อจากนั้นในสัปดาห์ที่ 3 ก็จะเป็น เปลี คือ เป็นชั้นเนื้อ ต่อจากนั้นในสัปดาห์ที่ 4 ก็จะเป็นก้อนเรียกว่า ฆนะ ต่อจากนั้นในสัปดาห์ที่ 5 ก็จะเหมือนกับมีส่วนงอกออกมาเป็นปุ่มห้าปุ่ม เรียกว่า ปัญจสาขา หลังจากนั้นก็มีผมมีขนมีเล็บ หลังจากนั้นก็จะพัฒนาการต่อไปเรื่อยๆ จนกระทั่งครบสิบเดือน มารดาก็จะคลอดทารกนั้น สามารถแบ่งเป็น 5 ชั้นตอน ดังนี้

- 1) เป็นกลละ เป็นน้ำใส มีลักษณะเป็นเมือก เป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเจริญเติบโต
- 2) เป็นอัพพุทะ มีลักษณะเป็นเมือกที่ขุ่นข้น
- 3) เป็นเปลี มีลักษณะแดง
- 4) เป็นฆนะ มีลักษณะเป็นก้อนค่อยๆ แข็งตัวขึ้น
- 5) เป็นปัญจสาขา มีลักษณะเป็นปุ่ม 5 ปุ่ม คือ ศีรษะ แขน ขา

สรุปความว่า องค์ประกอบของการตั้งครรภ์ในทัศนะพระพุทธ-

ศาสนาแบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือ 1) องค์ประกอบด้านชีวภาพ 2) องค์ประกอบที่เป็นนามธรรม พระพุทธศาสนาเชื่อต่างจากนักชีววิทยา ลำพังเพียงกระบวนการทางชีววิทยา ทารกไม่สามารถเกิดและเติบโต เป็นมนุษย์ได้ เพราะกระบวนการทางชีววิทยาเป็นเพียงปรากฏการณ์ ของสสาร พระพุทธศาสนาไม่เชื่อว่าสสารจะสามารถเจริญเติบโตไปได้ อย่างมีทิศทางและซับซ้อนเช่นนั้นได้ สิ่งที่กำหนดให้ไข่ที่ผสมเชื้ออสุจิ แล้วเจริญเติบโตอย่างมีระเบียบมีทิศทาง และสามารถมีจิตสำนึกได้ ต้องไม่ใช่ตัวไข่และอสุจิที่เป็นเพียงวัตถุ หากแต่ต้องเป็นสิ่งอื่นที่มี อานุภาพอันซับซ้อน ซึ่งสิ่งนี้พระพุทธศาสนาเรียกว่า “จิต” หรือ “วิญญาณ” หรือ “ใจ” ในพระพุทธศาสนาเถรวาทถือว่าเป็นสิ่งเดียวกัน สามารถใช้เป็นคำไวพจน์แทนกันได้ ดังข้อความว่า คำว่า ใจ ได้แก่ จิต มโน มนัส หทัย ปันทระ มนะ มนายตนะ มนินทริยวิญญาณ วิญญาณ ขันธ มโนวิญญาณธาตุ ที่เกิดจากผัสสะเป็นต้นนั้น นี้เรียกว่า ใจ ใจนี้ ไปพร้อมกัน คือ เกิดร่วมกัน ระคนกันเกี่ยวเนื่องกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับความ อิ่มเอิบนี้¹¹ และจะปฏิสนธิหรือเกิดขึ้นนับจากวินาทีแรกที่องค์ประกอบ ทั้ง 3 สามประการ คือ มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน มารดามีระดู และ คันธัพพะปรากฏ ประชุมพร้อมกัน คือ เกิดขึ้นก่อนที่จะมีวิวัฒนาการ มาเป็นร่างกายของมนุษย์จนครบและคลอดออกจากครรภ์

ทัศนะของพระพุทธศาสนาข้างต้นนี้สำคัญมาก เพราะพระพุทธ- ศาสนาถือว่า เมื่อครบกระบวนการทั้ง 3 ประการดังกล่าวแล้ว สิ่งมีชีวิตจะมีความเป็นคนแล้วโดยสมบูรณ์ ความเป็นคนในที่นี้ไม่ได้วัดจาก การมีอวัยวะครบถ้วน หากแต่วัดจากการมีปฏิสนธิวิญญาณ มีขันธห้า ครบถ้วน และขันธกับอวัยวะเป็นคนละอย่างกัน ดังนั้นเมื่อมองถึง

¹¹ ขุ.มหา. 29/1/3 (ไทย.มจร)

หลักการทางแพทย์สมัยใหม่ที่มีการคุมกำเนิดแบบฉุกเฉินหรือการทำแท้งโดยไม่ถือว่าเป็นผิดศีลธรรม เพราะถือว่าทารกที่เพิ่งปฏิสนธิไม่ใช่คน เป็นเพียงก้อนเนื้อที่ปรากฏอวัยวะให้เห็นรางๆ เท่านั้น ความเป็นคน ต้องวัดจากการมีอวัยวะครบถ้วนบริบูรณ์เท่านั้น ในประเด็นนี้ สำหรับพระพุทธศาสนา การมีอวัยวะครบหรือไม่ครบไม่ใช่เกณฑ์สำหรับวัดว่าสิ่งนั้นเป็นคนหรือไม่ เพราะหากใช้เกณฑ์นี้วัด คนพิการก็คงมีความเป็น คนน้อยกว่าคนปกติ สิ่งที่ใช้วัด คือ การมีขันธ์ห้าครบถ้วน มนุษย์ไม่ว่าจะมีร่างกายพิการพิการหรือปกติ พระพุทธศาสนาถือว่ามีความเป็นคนเท่าเทียมกัน ทั้งนี้เพราะเมื่อพิจารณาในแง่ของขันธ์ คนพิการก็มีขันธ์เท่ากับคนปกติ

ขันธ์ห้ามีขั้นตอนการพัฒนาสองขั้นตอน ขั้นตอนแรกคือ ตอนที่เราอยู่ในครรภ์ ขั้นตอนที่สองคือ ตอนที่เราคงไปจนถึงตาย อินทรีย์ภาพที่เพิ่งปฏิสนธิแม้จะมีขันธ์ห้าครบ แต่ขันธ์เหล่านี้อยู่ในภาวะที่ยังไม่แสดงตัวเต็มที่ ขันธ์เหล่านี้อยู่ในสภาพแฝง ทารกนั้นอาจจะยังไม่มีความคิด ความรู้สึก แต่มีสมรรถนะที่จะคิดและรู้สึกสมบูรณ์ในตัว แม้ว่าอาจจะยังไม่มีอวัยวะครบถ้วนและชัดเจน แต่มีสมรรถนะที่จะเจริญเติบโตเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ในวันข้างหน้า ขันธ์ห้าจะเปลี่ยนสภาพจากการเป็นภาวะแฝงมาเป็นภาวะที่ปรากฏเมื่อคนเราคงออกจากครรภ์มารดา ด้รับรู้และเรียนรู้สิ่งต่างๆ มีความคิด อารมณ์ ความรู้สึก และทัศนคติต่อสรรพสิ่ง

3. ปฏิสนธิวิญญาณแบบข้ามภพข้ามชาติ

ตามหลักทางพระพุทธศาสนานั้นเชื่อว่า คำว่า “สัตว์” หมายถึง สัตว์ทุกชนิด ทั้งที่ปรากฏในโลกนี้และในโลกอื่นอันได้แก่ พรหม เทวดา มนุษย์ ติรัจฉาน เปรต อสุรกาย สัตว์นรก ซึ่งสัตว์ทั้งหมดมีสถานที่เกิด แตกต่างกันไปตามคุณภาพของจิต ถ้าจิตมีคุณภาพสูงก็เกิดในฐานะที่สูง มีความสุขมาก สัตว์ที่มีคุณภาพจิตต่ำ ก็ถือกำเนิดในฐานะที่ต่ำ มีความทุกข์ มีความทุกข์ความลำบากมาก สถานที่กำเนิดของสัตว์ต่าง ๆ เรียกว่า ภพ หมายถึง ความมี ความเป็น ตามคุณสมบัติ หรือคุณภาพ และความเป็นตามภาวะทางจิตใจของสัตว์ ที่ทำให้สัตว์ได้เกิดในที่นั้น ได้แก่ โลกเป็นที่อยู่ของสัตว์แบ่งตามระดับคุณภาพชีวิตได้ 3 ภพ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ¹² ซึ่งภพทั้ง 3 นี้ สามารถจัดเป็นภุมิ 4 ภุมิ หรือแบ่งย่อยลงไปอีกเป็น 31 ภุมิ ดังนี้¹³

3.1 กามภพ

กามภพ คือ ภพที่เป็นกามาวจร ภพของสัตว์ผู้ยังเสวยกามคุณคือ อารมณ์ทางอินทรีย์ทั้ง 5 ได้แก่ อบายภุมิ 4 มนุษย์โลก และกามาวจร สวรรค์ทั้ง 6 ชั้น กล่าวคือ สัตว์ที่เกิดในสถานที่นั้นยังเสวยกามคุณ หรือ อาศัยกามคุณ 5 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงชีวิต ให้เกิดทุกข์สุข คือ

¹² อจ.ติก. 20/81/305-308 (ไทย.มจร)

¹³ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. อ้างคำว่า “ภุมิ 4 หรือ 31.”

3.1.1 อบายภูมิ 4

- 1) นิรยะ นรก
- 2) ตีรัจฉานโยนิ กำเนิดสัตว์เดรัจฉาน
- 3) ปิตติวิสัย แดนเปรต
- 4) อสุรกาย พวกอสูร

3.1.2 กามสุคติภูมิ 7

- 1) มนุษย์ ชาวมนุษย์
- 2) จาคุมหาราชิกา สวรรค์ชั้นที่ทำวมหาราช 4 ปกครอง
- 3) ดาวดึงส์ แดนแห่งเทพ 33 มีท้าวสักกะเป็นใหญ่
- 4) ยามา แดนแห่งเทพผู้ปราศจากความทุกข์
- 5) ดุสิต แดนแห่งเทพผู้อิมเิมด้วยสิริสมบัติของตน
- 6) นิมมานรดี แดนแห่งเทพผู้ยินดีในการนรมิต
- 7) พรนิมมิตวสวัตดี แดนแห่งเทพผู้ยังอำนาจให้เป็นไปใน

สมบัติที่ผู้อื่นนรมิตให้

ภูมิทั้ง 11 ใน 2 หมวดนี้ รวมเป็น กามาวจรภูมิ 11 คือ
ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในกาม

3.2 รูปภพ

รูปภพ คือ ภพที่เป็นรูปาวจร สัตว์ที่เกิดในภพนี้เรียกว่า พรหม เพราะอุบัติด้วยผลแห่งการปฏิบัติพัฒนาจิตใจจนได้บรรลุรูปฌาน ไม่เกี่ยวข้องกับด้วยกามคุณ แต่อาศัยปีติสุขที่เกิดจากผลของฌาน เป็นผลแห่งความสงบกิเลส มีรูปกายละเอียด ได้แก่ รูปาวจรภูมิ 16 ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในชั้นรูปพรหม ดังต่อไปนี้

3.2.1 ปฐมฌานภูมิ 3 ระดับปฐมฌาน

- 1) ปาริฉัชชา พวกบริษัทบวริวารมหาพรหม
- 2) ปุโรหิตา พวกปุโรหิตมหาพรหม
- 3) มหาพรหมา พวกท้าวมหาพรหม

3.2.2 ทุตติยฌานภูมิ 3 ระดับทุตติยฌาน

- 1) ปริตรตภา พวกมีรัศมีน้อย
- 2) อัปปรมาณภา พวกมีรัศมีประมาณไม่ได้
- 3) อากัสสรา พวกมีรัศมีสุกปลั่งซ่านไป

3.2.3 ตติยฌานภูมิ 3 ระดับตติยฌาน

- 1) ปริตตสุภา พวกมีลำรัศมีงามน้อย
- 2) อัปปรมาณสุภา พวกมีลำรัศมีงามประมาณหาไม่ได้
- 3) สุภิกินหา พวกมีลำรัศมีงามกระจ่างจ้า

3.2.4 จตุตถฌานภูมิ 3-7 ระดับจตุตถฌาน

- 1) เวหंपผลา พวกมีผลไพบูลย์
- 2) อัสัญญีสัตตา พวกสัตว์ไม่มีสัญญา
- 3) อวิหา เหล่าท่านผู้ไม่เสื่อมจากสมบัติของตน หรือผู้ไม่
ละไปเร็ว ผู้คงอยู่นาน
- 4) อตัมปา เหล่าท่านผู้ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ใคร หรือ
ผู้ไม่เดือดร้อนกับใคร
- 5) สุทัสสา เหล่าท่านผู้งดงามน่าทัศนา
- 6) สุทัสสี เหล่าท่านผู้มองเห็นชัดเจนดี หรือผู้มีทัศนา
แจ่มชัด
- 7) อกนิฐฐา เหล่าท่านผู้ไม่มีความด้อยหรือเล็กน้อยกว่า
ใครผู้สูงสุด

ชั้นจตุตถฌานภูมิลำดับที่ 3 ถึง 7 นี้จัดเป็นชั้นสุทธาวาส 5 เป็นที่อยู่ของพวกมีที่อยู่อันบริสุทธิ์ หรือ ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ คือ ที่เกิดของพระอนาคามี

3.3 อรูปภพ

อรูปภพ คือ ภพเป็นที่อยู่ของท่านผู้ได้บรรลุรูปฌาน เป็นพรหม ไม่มีรูปหรือไม่มีกายละเอียด มีแต่จิตล้วนๆ หรือเรียกว่า อรูปาวจรภูมิ 4 ชั้น ที่ท่องเที่ยวอยู่ในอรูป ชั้นอรูปพรหม แบ่งออกเป็น 4 ชั้น คือ

- 1) อากาสนัญญายตนภูมิ ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีอากาศไม่มีที่สุด
- 2) วิญญานัญญายตนภูมิ ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีวิญญานไม่มีที่สุด
- 3) อากิญจัญญายตนภูมิ ชั้นที่เข้าถึงภาวะไม่มีอะไร
- 4) เนวสัณญานาสัณญายตนภูมิ ชั้นที่เข้าถึงภาวะมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

จากภพภูมิดังที่ได้แสดงมานี้ แสดงให้เห็นว่า สัตว์ที่อยู่ภพภูมิ ทุกชั้นล้วนมี “จิต” ติดตัวอยู่ในลักษณะที่เป็นการสืบต่อแบบข้ามภพข้ามชาติ เมื่อจิตดับ หรือจตุตถจิตปรากฏจากภพหนึ่งสู่ภพหนึ่งย่อมปรากฏจิตเกิด หรือปฏิสนธิจิต (ปฏิสนธิวิญญาน) ปรากฏในขณะเดียวกัน ส่วนการที่จะไปเกิดในภพไหนและเกิดเป็นอะไรนั้นย่อมเกิดจากผลของกรรมดีและกรรมชั่วที่จะนำจิตนั้นๆ ไปทุกภพจนกว่าจะสามารถบรรลุ มรรคผล และพระนิพพาน เป็นที่สุด

4. ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิสนธิวิญญาณ เบญจขันธ์ ไตรลักษณ์ และปฏิจจสมุปบาท

4.1 ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิสนธิวิญญาณ และปฏิจจ- สมุปบาท

พระพุทธศาสนาเถรวาทนั้นได้อธิบายความเป็นเหตุเป็นผล หรือความสัมพันธ์ของเหตุปัจจัยไว้ในหลักคำสอนที่เรียกว่า “หลักปฏิจจ-สมุปบาท” ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นอาการของสิ่งทั้งหลายที่สัมพันธ์กันที่อาศัยเป็นเหตุปัจจัยต่อกันอย่างเป็นกระแส ในภาวะที่เป็นกระแสนี้ ขยายความหมายออกไปให้เห็นเป็นลักษณะต่างๆ ได้ คือ สิ่งทั้งหลายนั้น มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องอาศัยเป็นปัจจัยแก่กัน มีอยู่ได้ หรือเกิดขึ้นได้โดยความสัมพันธ์กัน ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ หรือดำรงอยู่ได้ด้วยตัวเอง และเช่นเดียวกันปฏิสนธิวิญญาณต้องมีเหตุ มีปัจจัย หรือมีองค์ประกอบที่ต้องอาศัยสิ่งอื่นจึงจะเกิดขึ้นได้ ซึ่งสามารถนำหลักปฏิจจ-สมุปบาทนั้นมาเป็นหลักในการอ้างอิง

ปฏิจจสมุปบาท คือ การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น เป็นกฎธรรมชาติที่แสดงให้เห็นว่า ทุกสิ่งที่เป็นธรรมชาติ (ปฏิสนธิวิญญาณ คือส่วนหนึ่งของธรรมชาติ) ต้องมีความเกี่ยวข้องกับสิ่งต่างๆ ต่อไป จะดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยวไม่ได้ นั่นคือ ถ้าสิ่งนี้มี สิ่งนั้นก็มิ ถ้าสิ่งนี้ดับ สิ่งนั้นก็ดับ มีความเกี่ยวโยงกันไปไม่รู้จบ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย กายนี้มีไซ้ของพวกเธอทั้งมีไซ้ของคนอื่น กายนี้กรรมเก่าควบคุมไว้ จิตประมวณไว้ ฟังเห็นว่า เป็นที่ตั้งแห่งเวทนา อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว ย่อมมณสิการปฏิจจสมุปบาทอย่างดีโดยแยบคายในกายนั้นว่า

เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
 เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
 เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี
 เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป คือ
 เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี
 เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี
 เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี
 เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี
 เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี
 เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี
 เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
 เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี
 ความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย
 ความทุกข์ใจและความคับแค้นใจก็มีพร้อม ความเกิดขึ้น
 แห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มิได้ด้วยประการฉะนี้ เพราะอวิชชา
 สำรอกดับไปไม่เหลือ สังขารจึงดับ¹⁴

ลักษณะดังกล่าวที่เกิดขึ้นตามลำดับนี้จัดเป็นปฏิจจสมุปบาท
 โดยอนุโลม คือเมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
 ในขณะเดียวกันถ้าปัจจัยเหล่านี้ สิ่งใดสิ่งหนึ่งดับ ก็จะทำให้ปัจจัย
 อื่น ๆ ดับติดต่อกันไปซึ่งลักษณะที่เป็นตรงกันข้ามนี้เรียกว่า

¹⁴ พุ.จ. 30/88/312 (ไทย.มจร)

ปฏิจสุมุขบาทโดยปฏิโลม มีลักษณะ ดังนี้

เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ
เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ
เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ
เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ
เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ
เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์
โทมนัส อุปายาส จึงดับ
กองทุกข์ทั้งหมดนี้มีการดับด้วยอาการอย่างนี้¹⁵

จากพุทธพจน์ดังกล่าวสรุปได้ว่า องค์ประกอบของชีวิตตามกฎปฏิจสุมุขบาทดังกล่าวนี้ ถ้าเป็นสายเกิดเรียกว่า สมุทัยวาร ในทางตรงกันข้าม ถ้าเราสามารถรู้เท่าทันกระบวนการของชีวิตและกำจัดเหตุเสียได้ ผลก็ย่อมสิ้นสุดลง ปฏิจสุมุขบาทดังกล่าวนี้เป็นสายดับเรียกว่า นิโรธวาร ซึ่งมีลำดับความเป็นเหตุเป็นผลของกันและกันทั้งสายเกิดและสายดับ ทุกสิ่งทุกอย่างหรือที่เรียกว่า สภาวธรรม จะมีอวิชชาเป็นตัวเหตุอันดับแรก กล่าวคือ เพราะมีอวิชชา ทุกสิ่งทุกอย่างจึงมี และเพราะอวิชชาดับคือสิ้นสุดลง ทุกสิ่งทุกอย่างก็ย่อมดับลงด้วย

¹⁵ ชุ.อุ. 25/3/175 (ไทย.มจร)

ซึ่งด้วยความเป็นเหตุเป็นผลนี้ ก็ยังใช้อธิบายการเวียนว่ายตายเกิดของ สัตว์โลกหรือที่เรียกว่า “สังสารวัฏ” โดยความเชื่อเรื่องการเวียนว่ายตาย เกิดนี้ส่งผลให้เกิด “ภพชาติ” เมื่อเกิดแล้วตาย ตายแล้วเกิด อย่างนี้ จิตหรือวิญญาณของสัตว์ทั้งหลายก็เหมือนกับการเดินทาง นับตั้งแต่ มีปฏิสนธิวิญญาณปรากฏในครรภ์ของมารดาจนกระทั่งออกมาสู่โลก ภายนอก เกิดเป็นมนุษย์และสัตว์มีชีวิตจนกระทั่งสิ้นอายุขัยสุดท้าย ชีวิตก็จะผ่านจากภพนี้ไปสู่ภพอื่น จากภพอื่นไปสู่ภพต่อๆ ไปไม่มีที่สิ้นสุดมากกว่าเม็ดทรายในแม่น้ำคงคาที่ยังพอสามารถนับได้ ดังพุทธองค์ ตรัสไว้ว่า

เปรียบเทียบแม่น้ำคงคานี้เริ่มต้นจากที่ใดและถึง มหาสมุทร ณ ที่ใด เม็ดทรายในระหว่างนี้ง่ายที่จะนับได้ว่า เท่านี้เม็ด เท่านี้ 100 เม็ด เท่านี้ 1,000 เม็ด หรือว่าเท่านี้ 100,000 เม็ด กับทั้งหลายที่ผ่านพ้นไปแล้วมากกว่าเม็ด ทรายเหล่านั้น มิใช่เรื่องง่ายที่จะนับกับเหล่านั้นว่า เท่านี้ กับ เท่านี้ 100 กับ เท่านี้ 1,000 กับ หรือว่าเท่านี้ 100,000 กับ ซ่อนนั้นเพราะเหตุไร เพราะว่าสังสารนี้มีเบื้องต้นและ เบื้องปลายรู้ไม่ได้ ที่สุดเบื้องต้น ที่สุดเบื้องปลายไม่ปรากฏ แก่เหล่าสัตว์ผู้ถูกอวิชชาคิดขวาง ถูกตัณหาผูกไว้ วนเวียน ท่องเที่ยวไป สัตว์เหล่านั้นก็เสวยความทุกข์เสวยความ ลำบาก ได้รับความพินาศเต็มป่าช้าเป็น เวลายาวนาน¹⁶

นอกจากนั้นยังมีอุปมาไว้ว่า กระดูงของแต่ละคนที่ตายแล้วเกิด เกิดแล้วตายตลอดระยะเวลาอันยาวนานนั้น ถ้านำมากองไว้เพียงแค่

¹⁶ ส.นิ. 16/436/222 (ไทย.มจร)

หนึ่งกับจะมีขนาดเท่าภูเขาเวปุลละ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สังสารมีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ ฯลฯ โครงกระดูกว่างกระดูก กอกระดูกของบุคคลคนหนึ่งผู้วนเวียนท่องเที่ยวไปตลอด 1 กัป ถ้านำ กระดูกนั้นนำมากองรวมกันได้ และกระดูกที่กองรวมกันได้ ไม่สูญหายไป ฟิงใหญ่เท่าภูเขาเวปุลละนี้...”¹⁷

ในข้อว่าด้วยความสัมพันธ์กันระหว่างจิตวิญญาณและปฏิสนธิ วิญญาณนั้น มีอธิบายไว้ในอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก วิกังค ภาคที่ 1 ว่า ความจริงเมื่อสัตว์ใกล้ต่อความตายโดยสภาวะตามปกติหรือ โดยความ พยายามในภพอดีต อดทนไม่ได้ซึ่งกลุ่มรุมแห่งศีลตรา ซึ่งมีเวทนา อันใกล้ต่อความตาย อันตัดซึ่งเส้นเอ็นอันเป็นข้อต่อแห่งอวัยวะ น้อยใหญ่ทั้งปวงซึ่งใคร ๆ ก็ทนไม่ได้ เมื่อสรีระชุบซิดโดยลำดับดูจ ไปตาลสดที่ตากไว้กลางแดด เมื่ออินทรีย์มีจักขุเป็นต้นดับแล้ว เมื่อ กายินทรีย์มโนอินทรีย์ และชีวิตินทรีย์อันดำรงอยู่ในฐานะสักว่าหทย- วัตถุ วิญญาณอาศัยหทยวัตถุที่ยังเหลือในขณะนั้น ปรารภกรรม กล่าวคือ สังขารมีปัจจัยที่ยังเหลือได้แล้วอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดา ทุจริต อัจฉินกรรม อาสันนกรรม และกรรมที่ทำได้ก่อน หรือปรารภ อารมณฺ์กล่าวคือกรรม กรรมนิมิต คตินิมิต ที่เข้าไปปรากฏแล้วนั้น เป็นไป วิญญาณนั้นนั่นแหละ เมื่อเป็นไปเพราะละตัณหาและอวิชชา ยัง ไม่ได้ จึงถูกตัณหาให้น้อมไป สังขารอันเป็นสหชาตธรรมย่อมซัดไปใน อารมณฺ์นั้นอันเป็นโทษ อันอวิชชาปกปิดแล้วนั้น วิญญาณนั้นถูกตัณหา ให้น้อมไปอันสังขารทั้งหลายซัดไปอยู่ ด้วยอำนาจการสืบต่อ ย่อมละ หทัยที่อาศัยอันมีมาก่อน จะยินดีอยู่ก็ตาม ไม่ยินดีอยู่ก็ตาม ซึ่งหทัย อันเป็นที่อาศัยอันกรรมให้ตั้งขึ้นอื่นอีก ย่อมเป็นไปด้วยปัจจัยทั้งหลาย มีอารมณฺ์เป็นต้นทีเดียว เหมือนบุรุษเหนียวเชือกที่ผูกกับต้นไม้ฝั่งนี้

¹⁷ ส.น. 16/441/223 (ไทย.มจร)

ข้ามเหมือนไปฉะนั้น หนึ่งในวิญญูณทั้งหลายเหล่านี้ วิญญูณดวงก่อน เรียกว่า จุติ เพราะเคลื่อนไป ดวงหลัง เรียกว่า ปฏิสนธิ เพราะสืบต่อ ภพอื่นเป็นต้น ปฏิสนธิวิญญูณนี้ นั่น บัณฑิตพึงทราบว่ามีใช่จาก ภพก่อนมาในภพนี้ แม้เว้นเหตุมีกรรม สังขาร คติ และอารมณ์เป็นต้น แต่ภพก่อนนั้นก็ไม่มีปรากฏ เปรียบเหมือนเสียงสะท้อนเป็นต้น ซึ่งเสียงสะท้อนนั้น มีใช่เป็นเสียงเดียวกัน มีใช่เป็นเสียงต่างกัน (กับเสียงเดิม) เพราะเนื่องกันด้วยความสืบต่อ แสงประทีป รอยประทับตรา และเงา พึงเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องนี้ คือ ในการที่วิญญูณนี้ ไม่มาในภพนี้แต่ ภพก่อนและความที่วิญญูณนี้เกิดขึ้นเหตุที่นับเนื่องด้วยอดีตภพ เหมือนอย่างว่าเสียงสะท้อน แสงประทีป รอยประทับตรา และเงา มีเหตุมาแต่เสียงเป็นเบื้องต้น มิได้แยกกันไปในที่ใด ฉันทใด จิตนี้ก็ฉันทนั้น เหมือนกัน ก็ในฐานะนี้จิตนี้มีใช่เป็นดวงเดียวกัน ทั้งมีใช่ต่างกัน เพราะเนื่องกันโดยความสืบต่อ จริงอยู่ถ้าว่า เมื่อมีความเนื่องกันด้วยความ สืบต่อ ความเป็นอย่างเดียวกันพึงมีโดยส่วนเดียวไซ้ นมส้ม ก็ไม่พึงเกิด แต่นม ก็ถ้าว่าความต่างกันพึงมีโดยส่วนเดียวไซ้ นมส้มก็ไม่พึงมีเพราะ นมสดเป็นใหญ่ ในเหตุที่เกิดขึ้นแห่งเหตุทั้งหมดก็นั้นนี้ ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็จะพึงเป็นการตัดโหวารแห่งโลกทั้งหมดไปเสีย และการตัดโหวารของ โลกทั้งหมดนั้น ไม่น่าปรารถนา เพราะฉะนั้น ในเรื่องนี้ ไม่ควรเข้าใจ ความเป็นอันเดียวกัน หรือความต่างกันโดยส่วนเดียวกัน ฉะนั้นแล¹⁸

จากพุทธพจน์ที่ได้ยกมาแสดงให้เห็นแนวความคิดเรื่องสังสารวัฏ และภพชาติในพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี การที่บุคคลเวียนว่ายตาย เกิดนี้ ไม่ใช่เฉพาะมนุษย์อย่างเดียว แต่หมายรวมไปถึงสัตว์เดรัจฉาน ด้วยแรงแห่งกรรมที่ได้ทำเอาไว้ในชาตินี้จะส่งผลในการเวียนเกิด เวียนตายเป็นมนุษย์หรือสัตว์เดรัจฉาน ซึ่งมีลักษณะเป็นวงล้อที่หมุน

¹⁸ อภ.วิ.อ. 77/505-507 (ไทย.มมร)

วนไปจนกว่าจะมีปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งดับ ซึ่งจะทำให้วงล้อนั้นยุติ ปฏิสนธิวิญญาณซึ่งเป็นปฐมจิตในกระบวนการเกิดของมนุษย์ เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการที่ต้องมีเหตุ มีปัจจัย มาอิงอาศัยกันและกันจึงเกิดขึ้นได้ และเป็นวิญญาณที่สืบต่อมาจากวิญญาณดวงเดิมที่ดับลงไปนั้น คือ เมื่อวิญญาณดวงเดิมดับ (จติวิญญาณ) วิญญาณดวงต่อไป (ปฏิสนธิวิญญาณ) จะปรากฏในขณะนั้นไม่ก่อนไม่หลังกัน เหมือนเสียงสะท้อนในการตีระฆัง เหมือนแสงไฟ รอยประทับตรา หรือเงาที่เกิดพร้อมกันเพราะเหตุและปัจจัยต่าง ๆ เช่น พอมีสว่างไฟ เงาก็เกิดขึ้นในทันที เป็นต้น ซึ่งเป็นลักษณะกระบวนการของปัจจุสมุปบาทนั่นเอง

4.2 ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิสนธิวิญญาณ เบญจขันธ์ และไตรลักษณ์

จากการศึกษากระบวนการเกิดขึ้นของปฏิสนธิวิญญาณนั้น จะเห็นได้ว่า ส่วนประกอบของชีวิตมนุษย์นั้นมี 2 ส่วน คือ ร่างกายกับจิต หรือที่เรียกว่า รูปธรรมกับนามธรรม โดยร่างกายและจิตที่เรียกว่าชีวิตมนุษย์นั้นประกอบขึ้นด้วยการรวมตัวกันของส่วนประกอบ 5 ส่วน เรียกว่า ขันธ์ 5¹⁹ คือ 1) รูปขันธ์ คือ กองแห่งรูป หมายถึงส่วนที่ประกอบกันเป็นร่างกายของมนุษย์ซึ่งเกิดจากการรวมตัวกันของธาตุ 4²⁰ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ เกิดเป็นอวัยวะต่าง ๆ 2) เวทนาขันธ์ คือ กองแห่งเวทนา หมายถึง ส่วนที่เป็นความรู้สึกของจิตเมื่อรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ผ่านอายตนะภายใน 6²¹ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทำให้เกิดความรู้สึก 3 ประการ คือ สุข ทุกข์ และกลาง ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ 3) สัญญา-

¹⁹ ที.ป.า. 11/115/299-300 (ไทย.มจร)

²⁰ ที.สี. 9/171/57 (ไทย.มจร)

²¹ ที.ม. 10/384/318-319 (ไทย.มจร)

ชั้นร์ คือ กองแห่งสัญญา หมายถึง ส่วนที่เป็นความจำได้หมายรู้ แยกแยะสิ่งต่างๆ ได้ 4) สังขารชั้นร์ คือ กองแห่งสังขาร หมายถึง ส่วนที่เป็นความนึกคิด ประუნแต่งจิตให้คิดดี คิดไม่ดี หรือคิดเป็นกลางๆ ไม่ได้ ไม่ชั่ว 5) วิญญาณชั้นร์ คือ กองแห่งวิญญาณ หมายถึงส่วนที่เป็นความรู้แจ้งสิ่งต่างๆ ที่จิตรับรู้ทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และสัมผัสที่ 6 คือ ทางใจ ได้แก่ การเห็นรูป การได้ยินเสียง การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกายและการรู้อารมณ์ทางใจ

ดังนั้นจะเห็นว่า เมื่อความจริงในเรื่องเกี่ยวข้องกับชีวิต คือ การประกอบกันของธาตุ 4 และชั้นร์ 5 เท่านั้น ดังนั้นส่วนที่เป็นวัตถุ และส่วนที่เป็นจิต ย่อมตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์²² ทั้งสิ้น คือ ที่มีลักษณะ 3 ประการ คือ (1) อนิจจา ความไม่เที่ยง (2) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ (3) อนัตตา ความไม่มีตัวตน ซึ่งลักษณะทั้ง 3 นี้ มีแก่สิ่งทั้งหลาย เป็นสามัญเสมอเหมือนกัน คือ ทุกอย่างที่เป็นสังขตะ เป็นสังขาร ล้วนไม่เที่ยง (อนิจจา) คงทนอยู่ไม่ได้ (ทุกขตา) เสมอเหมือนกันทั้งหมด ทุกอย่างที่เป็นธรรม ทั้งสังขตะคือสังขาร และอสังขตะคือวิสังขาร ล้วนมิใช่ตน ไม่เป็นอัตตา (อนัตตา) เสมอกันทั้งสิ้น จึงเรียกว่า สามัญลักษณะหรือไตรลักษณ์นั่นเอง²³ ในที่นี้ขอยกพุทธพจน์เกี่ยวกับความไม่มีตัวตนมาแสดงเป็นตัวอย่างดังนี้

ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคทรงทราบความคิดคำนึงของ
ภิกษุรูปนั้นด้วยพระทัยแล้ว ได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมา
ตรัสว่า ภิกษุทั้งหลายเป็นไปได้ที่โมฆบุรุษบางคนในธรรม-

²² ม.มู. 11/358/394-396 (ไทย.มจร)

²³ พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. อ้างคำว่า “ไตรลักษณ์.”

วินัยนี้เป็นผู้ไม่รู้แจ้ง ตกอยู่ในอำนาจอวิชชา มีใจถูกตีค้นหา
ครอบงำ จึงเข้าใจคำสั่งสอนของศาสดาอย่างสะเพร่าด้วยความ
ความคิดคำนึงว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ยินว่า รูปเป็น
อนัตตา เวทนาเป็นอนัตตา สัญญาเป็นอนัตตา สังขาร
เป็นอนัตตา วิญญาณเป็นอนัตตา เพราะเหตุนี้ กกรรม
ที่ถูกอนัตตากระทำจักถูกต้องอัตตาได้อย่างไร ภิกษุทั้ง
หลาย เราจะย้อถาม เราได้แนะนำเธอทั้งหลายในธรรม
เหล่านั้น ๆ ไว้แล้ว ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเข้าใจความ
ข้อนั้นว่าอย่างไร คือรูปเที่ยงหรือไม่ เที่ยง ภิกษุเหล่านั้น
ทูลตอบว่า ไม่เที่ยงพระพุทธเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้น
เป็นทุกข์หรือเป็นสุข เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า²⁴

จากพุทธพจน์ดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า ชันธทั้งห้านี้เป็นสิ่งที่
ไปตามเหตุ เป็นไปตามปัจจัย เป็นกระบวนการของปัจจุสมุปบาท โดย
เริ่มต้นมาจากกระบวนการของปฏิสนธิวิญญาณที่ส่งต่อมาแบบข้ามภพ
ข้ามชาติ อยู่ในกระแสของวัฏสงสาร แล้วพัฒนาการมาเป็นชีวิต คือ
ชันธ 5 และชีวิตนี้อยู่ภายใต้กฎของสามัญลักษณ์ะ หรือกฎของ
ไตรลักษณ์ มีความไม่เที่ยง มีสภาพที่ทนอยู่ได้ยาก และไม่มีตัวตนที่
เที่ยงแท้ มีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปตลอดเวลาจนกว่าจะมีการตัด
วงจรหรือกระบวนการของปัจจุสมุปบาท โดยในทางพระพุทธศาสนา
เถรวาทเรียกว่า การบรรลุพระนิพพาน ซึ่งจะทำให้วงจรแห่งชีวิต
ถูกตัดขาดไป หรือดับไป ไม่มีจุติจิตและปฏิสนธิจิต อีกต่อไป

²⁴ ม.อ. 14/90/102 (ไทย.มจร)

5. สรุปและข้อเสนอแนะ

5.1 สรุป

ปฏิสนธิวิญญาณ คือ จิตดวงแรกที่ปรากฏในภพนี้ ส่วนรูปที่ปรากฏขึ้นครั้งแรกเรียกว่า “กมลละ” คัมภีร์พระอภิธรรมอธิบายต่อว่า กมลละเป็นรูปอันตั้งต้นขึ้นเมื่อเจตจำนงของจิต (หรือเชื้อกรรม) ดึงรูปปรมาตม์ที่เหมาะสมมาก่อนเป็นร่างกายใต้การทำหน้าที่ของจิตร่วมกับเจตสิกในขณะนั้น ๆ เรียกรูปตั้งต้นที่ต่อไปจะกลายเป็นร่างกายนี้ว่า กัมมชรูป²⁵ การเกิดขึ้นของชีวิตจึงเกี่ยวข้องกับความจริงสามส่วนคือ จิต เจตสิก และรูปปรมาตม์หรือความจริงสุดท้าย²⁶ ประชุมเข้าด้วยกันเป็นกองของนามรูป หรือขันธ์ 5 ซึ่งคนจำนวนมากยังเชื่อว่า นามคือจิต ส่วนรูปปรมาตม์คือร่างกาย ทั้งสองส่วนเป็นความจริงอิสระสองส่วนที่มาเชื่อมโยงสัมพันธ์กันเหมือนความเชื่อทวิภาคเรื่องร่างกายกับจิต นอกจากนั้นปฏิสนธิวิญญาณยังก่อให้เกิดวิญญาณ (วิญญาณในขันธ์ 5) 6 ประการ คือ (1) จักขุวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางตา) (2) โสตวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางหู) (3) ฆานวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางจมูก) (4) ชิวหาวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางลิ้น) (5) กายวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางกาย) (6) มโนวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางใจ)²⁷ อันจะทำให้มนุษย์เจริญเติบโตได้อย่างสมบูรณ์ มีหน้าที่หลัก ๆ ได้ 8 อย่าง คือ (1) ทำหน้าที่รับรู้หรือรับรู้แจ้งอารมณ์ทางมโนทวาร เรียกว่า มโนวิญญาณ (2) ทำหน้าที่รับรู้หรือรับรู้แจ้งอารมณ์ทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ

²⁵ อภิ.ป. อ. 85/1/21 (ไทย.มมจร)

²⁶ สุมาลี มหณรงค์ชัย, “แนวคิด ‘สุขภาพ’ ในพุทธศาสนาเถรวาท,” *วารสารศรีนครินทร์เวชสาร* ปีที่ 32, ฉบับที่ 3, (พฤษภาคม-มิถุนายน 2560): 283-288.

²⁷ อภิ.ป. 11/323/316 (ไทย.มจร)

- (3) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางหู เรียกว่า โสตวิญญาณ
- (4) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก เรียกว่า ชานวิญญาณ
- (5) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ
- (6) ทำหน้าที่รับรู้หรือรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย เรียกว่า กายวิญญาณ
- (7) ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพเก่า เรียกว่า จุติจิต และ (8) ทำหน้าที่เกิดในภพใหม่ เรียกว่า ปฏิสนธิจิต²⁸ ปราภฏอยู่ในชั้น 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อาศัยกระบวนการทางธรรมชาติที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท 12 ประการ จึงเกิดขึ้นมาได้ เป็นวิญญาณในแบบข้ามภพข้ามชาติและแบบชาติปัจจุบัน วิญญาณหรือจิตมีอยู่เพียงเพื่อแสดงความเป็นไตรลักษณ์ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับตลอดเวลา จนกว่าจะบรรลุความดับอย่างสิ้นเชิงคือ พระนิพพาน

ฐานะบทบาทและหน้าที่ของวิญญาณหรือจิตนั้นคือกระบวนการเกิดดับใน 2 รูปแบบคือ (1) ปัญจทวารวิถี อติมหันตารมณ และ (2) มโนทวารวิถี วิญญูตารมณ กระบวนการเกิดดับหรือการทำงานหรือหน้าที่ของวิญญาณหรือจิตมีดังนี้ ปฏิสนธิจิตทำหน้าที่เกิดขึ้นสืบต่อภพใหม่เป็นขณะแรกของจิตที่ปรากฏขึ้นในภพใหม่นั้น โดยที่จิตดวงแรกคือภวังคจลนะหรือภวังค์ไหว กล่าวคือภวังคจิตที่ได้รับการกระทบของอารมณ์ จนเกิดการไหวตัวขึ้นมา ภวังค์อุปัจเฉทก็ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ เป็นจิตดวงสุดท้ายที่เป็นวิบากจิตซึ่งรับผลของกรรมสืบต่อมา และเป็นภวังค์ดวงสุดท้ายก่อนที่จิตจะขึ้นวิถีทำงาน ต่อจากนั้นก็เป็นที่มโนวิญญาณหรือมโนทวารารวัชขณะ ทำหน้าที่ทางการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส และการถูกต้องสัมผัสที่รับทางปัญจทวาร หรือ

²⁸ กนกวรรณ กรุณาฤทธิโยธิน และคณะ, “อภยวิชฌาณตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท,” *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร* ปีที่ 6, ฉบับพิเศษ, (พฤษภาคม 2561): 395-405.

เป็นการทำหน้าที่ที่เกิดขึ้นมาจากมโนทวาร (อัมมารมณห์หรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ) โดยตรง โดยมีขณะจิตเป็นตัวเสพอารมณห์ จนกระทั่ง จุติจิตทำหน้าที่เคลื่อนจากภพปัจจุบัน (ตาย) จิตที่ทำหน้าที่นี้ คือ จิตดวงสุดท้ายของชาติหนึ่ง ๆ จะปรากฏได้เพียงขณะจิตเดียวในภพชาติหนึ่ง ๆ จิตที่ทำหน้าที่นี้ก็คือจุติจิต หรือจุติวินญาณ เป็นจิตประเภทเดียวกับปฏิสนธิจิตและภวังคจิต โดยทำหน้าที่เก็บกรรม กิเลส และรักษา ภพชาติไว้เช่นเดียวกัน เมื่อจุติตดับลง ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นที่ในภพใหม่ โดยไม่มีจิตใดอื่นเกิดขึ้นระหว่าง และเมื่อทำหน้าที่ปฏิสนธิเสร็จแล้วก็ดับลง โดยเกิดขึ้นครั้งเดียวเท่านั้น ในภพชาติหนึ่ง ๆ จากนั้นก็ตกลงสู่ภวังค์ เป็นภวังคจิตไป คือเมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว จากนั้นภวังคจิตก็เกิดขึ้นติดต่อกันไปนับไม่ถ้วน トラบเท่าที่จิตยังไม่ขึ้นวิถิ และเป็นอย่างนั้นจนกว่าจะสิ้นชีวิตแล้วมีการวนเวียนอยู่ไปไม่มีที่สิ้นสุด จัดเป็นวิญญาณเวียนว่ายตายเกิดแบบข้ามภพข้ามชาติ ต่อเมื่อมีการปฏิบัติเพื่อทำลายกิเลสหรือถึงความหลุดพ้นกล่าวคือ นิพพานเท่านั้น จึงจะทำให้วงจรการเวียนว่ายตายเกิดยุติลง การตีความของพุทธปรัชญาเถรวาทยังคงมุ่งรักษาคำสอนดั้งเดิมหรือหลักสำคัญ 4 ประการ คือ (1) สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง (2) สาสวสังขาร (สังขารที่มีกิเลส) ทั้งปวงเป็นทุกข์ (3) ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา (4) นิพพานเป็นความสุขสงบอย่างยิ่ง ถึงแม้ในยุคต่อมาจะมีทฤษฎีอันตรภพ²⁹ ที่ระบุว่า อันตรภพ หมายถึงภพของสัตว์ที่มีรูปขันธ์ และนามขันธ์แบบหนึ่งซึ่งอาจยังไม่ได้สังกัดในภพใดภพหนึ่งใน 3 ภพใหญ่อย่างเต็มตัว แต่ก็ไม่ใช่ภพหรือคติหรือกำเนิดอย่างอื่นซึ่งคงเป็นเพราะเป็นภพที่อยู่ชั่วคราวเพื่อรอการไปสู่ภพใดภพหนึ่งใน 3 ภพนั้น อย่างเต็มรูปแบบเพื่อเสวยวิบากกรรมต่อไป

²⁹ วุฑฒะ งามจิตเจริญ, “แนวคิดเรื่องอันตรภพในพุทธศาสนาเถรวาท,” *วารสารศิลปะศาสตร์* ปีที่ 8, ฉบับที่ 1, (มกราคม-มิถุนายน 2551): 19-56.

อันตรรกะจึงไม่ใช่ภพมาตรฐานที่สัตว์ทั้งหลายไปเวียนว่ายตายเกิดเพื่อ
รับผลกรรมอย่างในภพ 3 ที่สอนกันอยู่โดยทั่วไป ทฤษฎีวิญญาณ
ทฤษฎีภวังคจิตและมโนทวารวัชณจิต หรือทฤษฎีพีชะเกิดขึ้นก็ตาม
ผู้เขียนมองว่านั่นเป็นทฤษฎีเพียงเพื่อใช้ในการอธิบายความในพุทธพจน์
เท่านั้นตามแต่การตีความของนักวิชาการต่าง ๆ

ในประเด็นนี้ พรพิมล และพิศาล จอโกชาอุดม ได้สนับสนุนทัศนะ
ของอาจารย์พร รัตนสุวรรณ ที่มีความเห็นว่า วิญญาณนั้นมีพร้อม
ในขณะเมื่อยังเป็นกมลละ และวิญญาณดวงนี้ หรือชนิดนี้ก็คือ ปฏิสนธิ
วิญญาณ โดยอาจารย์พรได้อธิบายไว้ว่า ตามหลักพระพุทธศาสนา
ถือว่า คนเราเมื่อตายแล้ว วิญญาณย่อมออกจากร่างไปเกิดใหม่
วิญญาณที่ดับเป็นครั้งสุดท้าย แล้วก็เคลื่อนออกจากร่างไปเรียกว่า จุตติ
วิญญาณ คำว่าวิญญาณดับ หมายความว่า หหมดความรู้สึก หหมดหน้าที่ ๆ
มีต่อร่างกาย โดยปกติเมื่อชีวิตยังดำรงอยู่ วิญญาณก็ดับอยู่เสมอ
ทุกขณะ แต่ดับแล้วก็เกิดใหม่สืบต่ออยู่เรื่อยไป ถ้าชีวิตแตกดับเมื่อใด
วิญญาณก็จะดับวูบลงทันที และวิญญาณที่เคลื่อนออกจากร่างกายไป
แล้ว ไปเกิดใหม่ในที่ใด วิญญาณที่ทำหน้าที่สืบต่อชีวิตใหม่ นั้นเรียกว่า
ปฏิสนธิวิญญาณ เมื่อวิญญาณเข้าสู่ชีวิตใด ก็สร้างสรรค์ชีวิตนั้นให้
เจริญเติบโต และวางรากฐานต่าง ๆ ให้กับชีวิตนั้น คือ บุคคลิก นิสัย
สันดาน สมรรถภาพ โชคชะตา วิญญาณที่ทำหน้าที่สร้างสรรค์และ
วางรากฐานเรียกว่า ภวังควิญญาณ พระพุทธเจ้าตรัสว่า วิญญาณ 6
เป็นปัจจัยให้เกิดรูปนั้น วิญญาณมีความหมาย 2 อย่างคือ หมายถึง
วิญญาณที่เกิดขึ้นมาแล้วรู้สึกตัวได้ และวิญญาณที่ทำหน้าที่โดยไม่รู้สึกรู้
ตัวเลย และที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า ถ้าวิญญาณไม่ก้าวลงในท้องแม่แล้ว
นามรูปจะพึงตั้งในท้องแม่ได้แลหรือ” วิญญาณที่ว่าก็คือ ปฏิสนธิ-

วิญญานนั่นเอง³⁰

5.2 ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องปฏิสนธิวิญญานในพระพุทศาสนาเถรวาท พบว่ามีข้อมูลสำคัญที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาและการวิจัยในครั้งต่อไป ดังนี้

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

นำผลการศึกษามากำหนดเป็นรูปแบบในการเตรียมตัวตายและการเตรียมตัวเกิดใหม่ โดยนำเสนอผ่านคู่มือหรือเอกสารสำหรับการเตรียมตัวตายสำหรับผู้สูงอายุ ซึ่งในสังคมไทยถือว่าเข้าสู่สังคมของผู้สูงอายุ เพื่อให้ผู้สูงอายุได้ศึกษาและเตรียมตัวตายอย่างมีสติและมีความบริสุทธิ์เพื่อการเข้าถึงภพภูมิที่ดีต่อไป

ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยครั้งต่อไป

1. การศึกษาวิเคราะห์ปฏิสนธิวิญญานในพระพุทศาสนาเถรวาทและปฏิสนธิวิญญานในพระพุทศาสนามหายาน
2. การศึกษาวิเคราะห์อันตรภพในพระพุทศาสนาเถรวาทและปฏิสนธิวิญญานในพระพุทศาสนามหายาน

³⁰ พรพิมล จอโกชาอุดม และพิศาล จอโกชาอุดม. “แนวคิดเรื่องวิญญานในพุทธปรัชญา,” *วารสาร มจร พุทธศาสตร์ปริทรรศน์* ปีที่ 3, ฉบับที่ 2, (กรกฎาคม-ธันวาคม 2562): 48.

บรรณานุกรม

• ภาษาไทย

1. พระไตรปิฎก

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539.

มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล ชุด 91 เล่ม*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัย มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2534.

2. หนังสือ

พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์). *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*. พิมพ์ครั้งที่ 32. กรุงเทพมหานคร: กองทุน ป.อ. ปยุตฺโต, 2555

พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*. พิมพ์ครั้งที่ 34. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2559.

พระเมธีธรรมมาภรณ์. *พุทธศาสนากับปรัชญา*. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, 2533.

3. วารสาร

กนกวรรณ กรุณาฤทธิโยธิน, พระครูโกศลศาสนบัณฑิต (กฤษณะ) และ พระราชปริยัติกวี (สมจินต์). “อภิปรัชญาตามแนวคิดของพุทธปรัชญาสำนักโยคอาจารย์ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท.” *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร* ปีที่ 6, ฉบับพิเศษ, (พฤษภาคม 2561): 395-405.

พรพิมล จอโกชาอุดม และ พิศาล จอโกชาอุดม. “แนวคิดเรื่องวิญญาณในพุทธปรัชญา.” *วารสาร มจร พุทธศาสตร์ปริทรรศน์* ปีที่ 3, ฉบับที่ 2, (กรกฎาคม-ธันวาคม 2562): 37-53.

วัชระ งามจิตเจริญ. “แนวคิดเรื่องอंतरภพในพุทธศาสนาเถรวาท.” *วารสารศิลปศาสตร์* ปีที่ 8, ฉบับที่ 1, (มกราคม-มิถุนายน 2551): 19-56.

สุมาลี มหณรงค์ชัย. “แนวคิด ‘สุขภาพ’ ในพุทธศาสนาเถรวาท.” *วารสารศรีนครินทร์เวชสาร* ปีที่ 32, ฉบับที่ 3, (พฤษภาคม-มิถุนายน 2560): 283-288.